

УДК 947.7

Віталій Щербак

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.

У статті аналізується формування державної ідеї в Україні на першому етапі Визвольної війни (1648–1649 рр.). Акцентовано увагу на чинниках цього процесу, ролі єрусалимського патріарха Паїсія, зміцненні гетьманської влади на контрольованих територіях та зародженні українського монархізму в ранньомодерну добу.

Ключові слова: державна ідея, гетьман, Визвольна війна, Військо Запорозьке, козацтво.

Ранньомодерна доба в історії України відзначалася суттєвими суспільними зрушеннями, що проявлялися в соціальній, політичній та культурній сферах. Під впливом гуманістичних і реформаційних ідей формувалося чуття етнічної спільноти, нерозривності її буття з місцем проживання. Вже з початку XVII ст. поняття «руський народ» набувало термінологічної конкретності, яким позначалося населення території, пов'язаної із руськими землями княжої доби. Генеза визвольного руху в Україні дала поштовх до виникнення ідеї козацької автономії, що згодом кристалізувалася у намір створення власної держави.

Початок козацького повстання навесні 1648 р., очевидно, не віщував властям Речі Посполитої великих неприємностей. Всі попередні виступи були успішно приборкані, а «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. мала б стати поважним запобіжником проти можливих їх повторень. Проте нове повстання суттєво відрізнялося від попередніх. Гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький відмовився від оборонної тактики ведення бойових дій, заручився підтримкою реєстрового козацтва та домігся військово-політичного союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм. Такі кроки Б. Хмельницького засвідчили про засвоєння уроків 20–30-х рр. XVII ст., коли в повстаннях, незважаючи на їх поразку, була сформована ідея козацької автономії. Відповідно й вимоги, зафіксовані під час переговорів з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького у березні 1648 р. Миколою Хмелецьким та Станіславом Кричевським, містили кілька чітких пунктів. Насамперед, це сто-

сувалося поновлення козацьких прав і привілеїв, обмежених «Ординацією», збільшення реєстру до 12 тисяч осіб та виведення кварцяного війська із Задніпров'я та України. У листі до короля від 31 березня коронний гетьман зазначав, що повстанці прагнуть скасувати на вказаних територіях «управління Речі Посполитої» та «абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише заманеться їхній волі і бажанню» [1, с. 15]. Ці свідчення дають підставу говорити про намагання козаків добитися виокремлення козацького регіону в автономний край в межах Речі Посполитої. З'ясуванню послідовності гетьманського уряду в реалізації державної ідеї на першому етапі Визвольної війни присвячена дана стаття.

Перемоги повстанського війська під Жовтими Водами і Корсунем у травні 1648 р. зміцнили прагнення Б. Хмельницького добитися поставленої мети. Про це красномовно засвідчує його послання до Владислава IV передане через перекопського мурзу Тугай-бея полоненому коронному гетьману М. Потоцькому. У ньому йшлося про поновлення «давніх вольностей» для Війська Запорозького, підпорядкування його лише королю, встановлення на Подніпров'ї козацького самоврядування. Незважаючи на те, що послання не дійшло до Варшави, його зміст переконливо демонструє впевненість козаків у законності виступу і баченні в особі короля свого союзника.

Про плани Б. Хмельницького було відомо й у середовищі магнатів та шляхти, які з тривогою апелювали до центральної влади. По країні

активно поширювалися чутки про намір козаків створити власну державу і проголосити свого провідника монархом. Брацлавський воєвода Адам Кисіль відзначав задум Б. Хмельницького оголосити Київ столицею нового князівства «і хоч повтікали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав посольству, яке залишилося, готуватися до його приїзду». [2, ч. 3, с. 11; 5, с. 225]. Холмський єпископ у листі до одного з урядовців звертав увагу на велику загрозу, яка нависла над Річчю Посполитою через козацьке повстання в Україні. На його думку єдиною надією для влади залишалася шляхта та квартяне військо. Перебування козаків поблизу Білої Церкви витлумачувалося місцевими можновладцями як прагнення козаків створити «князівство Руське», що охоплювало б всі землі Задніпров'я. Навіть маршалок конвокаційного сейму Лещинський обурювався, що «невиданий козачок, останній виродок Речі Посполитої у своєму задумі хотів заснувати руську монархію» [5, с. 225]. Тобто в очах урядовців та шляхти Б. Хмельницький створював небезпеку існуванню держави через захоплення Подніпров'я й утвердження там козацької влади. Водночас у листі гетьмана до короля від 12 червня 1648 р. містилися помірковані прохання про збільшення вдвічі чисельності реєстру та захисту православної віри [7, с. 449].

З метою недопущення реалізації ідеї повстанців про утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої» [4, с.90] у Варшаві було створено сеймову комісію на чолі з А. Кисілем, яка мала розпочати в Києві переговори з Б. Хмельницьким. Перед урядовою комісією була поставлена конкретна мета – досягти мирної угоди з повсталим козацтвом навіть через компромісні рішення. Єдиною заувагою залишалася збереження територіальної цілісності Речі Посполитої.

Розгортання селянського повстанського руху під впливом бойових успіхів козаків та складне становище Війська Запорозького не дозволило розпочати заплановані на кінець серпня переговори. Продовження військового протистояння восени 1648 р. зумовило перегляд гетьманом планів і прагнення бачити на польському троні московського царя Олексія Михайловича. У листі до російських воєвод Хмельницький висловлював це бажання досить виразно: «Зичимо єго царському величеству того, шtbody он тепер час маєт, – на ляхи ішов воевати казали би дал Бог, шtbody он ляхом і нам паном и царем бил одноє віри греческоє, яко православний цар християнський, шtbody ти ляхове за нашу віру з нами болей битися і наступовати не важилися... Шtbody ми зичим, аби в такому разі православний цар ваш Олексій Михайлович о тоє панство полскоє могл постарати» [1, с. 64–65]. З персоною православ-

ного монарха пов'язувалися сподівання на реформування політичного устрою Речі Посполитої, та, відповідно, урівнянням козацтва з шляхетським станом. Відмова царя у союзі, через небажання порушувати Поляновський договір (1634), переорієнтували українську еліту на підтримку у боротьбі за владу кандидатури молодшого брата Владислава IV Яна Казимира. Очевидно і похід на територію західноукраїнських земель диктувався необхідністю демонстрації потужної акції для обрання його королем Речі Посполитої.

Свідченням такої позиції Б. Хмельницького може послужити його лист до сенаторів, доставлений козацьким посольством до Варшави в другій половині листопада 1648 р. У документі містилися досить помірковані вимоги, зокрема, зміцнення королівської влади, захист православної церкви, ліквідація унії, затвердження 12 тисячного реєстру, виділення Б. Хмельницькому староства «в Україні» [3, с. 84]. Тобто відсутні будь-які натяки не лише про створення власної держави, а й автономії козацької України. Обмеження вимог диктувалося, очевидно, тактичними міркуваннями, які зводилися до обіцянок Яна Казимира у підтримці козаків, та відсутність відомостей про вступ у війну проти Речі Посполитої Трансильванського князівства.

Припинення військової кампанії і повернення «в Україну» передбачало укладання угоди з урядом на майбутніх переговорах. Прагнення гетьмана досягти бажаного ґрунтувалося на сподіванні продовження лояльної політики Яна Казимира щодо козацтва. Водночас на шляху до Києва Хмельницький розпорядився залишити залоги на схід від Кам'янця-Подільського, зазвичай збереження утворених органів влади на цій території. Перебуваючи в Острозі, він звернувся з універсалом до шляхти, сповіщаючи про припинення військових дій і попередженням, щоб вона не мала «ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... і не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої» [3, с. 86–87]. За повідомленнями до Варшави А. Кисіля «від Случі почавши, аж до Чигирини розташоване військо Хмельницького» [11, с. 76]. Це свідчило про наміри гетьмана залишити під своїм контролем значну частину території України, а не обмежуватися козацьким регіоном на Подніпров'ї.

До перемир'я з владою спонукали й об'єктивні обставини, адже в умовах епідемії на західноукраїнських землях та після тривалого

виснажливого походу Військо Запорозьке потребувало відпочинку й перегруповання. Остання теза була засвідчена і в листі гетьмана до кримського хана Іслам-Гірея. Водночас за опосередкованими даними наприкінці листопада 1648 р. Хмельницький направив посольство до Туреччини з висловленим бажанням прийняти протекцію султана.

Важливе значення для довершення самоусвідомлення наступних політичних кроків Б. Хмельницького стало його повернення до Києва. Королівський посланець до Хмельницького Войцех М'яковський записав у своєму щоденнику «Весь народ, все посольство вийшло з міста, щоб привітати його, й Академія вітала його промовама та вигуками як Мойсея, збавителя, спасителя, визволителя народу від польського гніту, щасливо іменованого Богданом, тобто Богом даним» [1, с. 109]. Погляд на Б. Хмельницького як «визволителя» спостерігаємо і в нотатках московського посла Григорія Унковського на підставі його розмов з учасниками дійства: «Господь Бог дал нам ныне христианской вере оборонителя и от проклятой веры освободителя гетмана Богдана Хмельницкого» [1, с. 160]. У Києві ж відбулася зустріч і бесіди з духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм. Останній благословив гетьмана на війну проти Речі Посполитої, фактично підтримавши тезу повстанців про необхідність захисту православної церкви в Україні. При цьому патріарх порівняв Хмельницького з римським імператором Константином Великим – першим захисником християнства серед тогочасних монархів.

У європейській практиці політичного життя саме посвячення правителя було одним із елементів визнання його божественних прав на владу у державі. Проте для Б. Хмельницького дана проблема виявилася складною через напружені стосунки з київським митрополитом Сильвестром Косовом. Припущення про проведення патріархом обряду посвячення Б. Хмельницького на сьогодні не підтверджується документальними свідченнями, але цілком реальне. Адже не випадково Паїсій титулував гетьмана «князем Русі», надавши таким чином йому владу «над усією територією, що контролювалася козацтвом» [8, с. 293].

Зустріч із патріархом суттєво вплинула на поведінку Б. Хмельницького під час переговорів 20–25 лютого 1649 р. у Переяславі з королівським комісаром А. Кисілем. Гетьман фактично виступив з новою політичною програмою, яка радикально різнилася від мети боротьби на початку козацького повстання. Зокрема, він заявив про право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання «по Львов, Холм і Галич», яка б, очевидно,

мала б перебувати під протекцією одного з православних монархів. [1, с. 118]. Королівському комісару було також заявлено, що гетьман і Військо Запорозьке «під владою польського короля і панів бути не хочуть» (1, с. 158). Зрештою, Хмельницький висловлював ідею соборності Української держави, її центрального ядра Наддніпрянщини та Волині й Галичини, тобто «народу всієї Русі» [1, с. 117–118]. В цей же час козацький посол до Москви Силуян Мужилівський у розмовах із царськими сановниками зауважував, що визволена повстанцями територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і вони «у цих місцях живуть собою вільно». А Військо Запорозьке має намір боротися за визволення решти земель «...козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла» [5, с. 226].

Таким чином на переяславських переговорах вперше було сформульовано ідею власної держави. Значною мірою її зміст був уточнено під час квітневих переговорів гетьмана з царським послом Григорієм Унковським. Зокрема, Б. Хмельницький визнав, що козаки не присягали новому королю Речі Посполитої Яну Казимиру, а тому «ми волею Божою цим від них стали вільними» [1, с. 152]. Водночас гетьман почав розглядати козацьку державу як спадкоємницю княжої Русі, стверджуючи історичну тяглість державності в Україні. Дане твердження стало вагомим надбанням політичної культури «народу руського».

Для формування державної ідеї на першому етапі Визвольної війни велике значення мало зміцнення прерогатив гетьманської влади. Її визначальні риси формувалися у протистоянні з козацькою радою, витоки якої сягали до початків Запорозької Січі. Повноваження ради були великими, адже на ній визначалися основні засади життя військового товариства. Як зазначав І. Крип'якевич: «Рада установлювала весь устрій війська, давала військові закони і порядок. Вона рішала про війну і мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства і укладала інструкції для них, приймала чужих послів і давала їм відповіді. Рада вибирала гетьмана і всю старшину і по своїй волі відбирала у них уряди. Рада відбувала суд над козаками і мала право карати їх, навіть карою смерті» [6, т. 138–140, с. 68]. З розгортанням козацького повстання прерогативи ради були суттєво зменшені, адже в екстремальних умовах її механізм не спрацьовував. У цей період пріоритет в управ-

лінні Військом Запорозьким був переданий старшинській раді. Вже кампанія 1649 р. розпочалася без загальної ради, а гетьман покладався на координацію дій невеликого кола авторитетних урядовців.

Після походу на західноукраїнські землі гетьманська влада фактично втрачала суто військовий характер і поширювалася на цивільні справи – економічні та судові на території, яка опинилася під козацьким контролем. Водночас вона потребувала обґрунтування та легітимації. Насамперед, це стосувалося Війська Запорозького, абсолютне верховенство над яким гетьман мав лише на період військової кампанії, а не в мирний час. З точки зору влади Речі Посполитої Б. Хмельницький не був легітимним гетьманом, адже його обрання здійснювалося без королівської згоди. Тим паче скептично ставилися до козацького вождя володарі сусідніх держав.

Будучи противником охлократичних тенденцій Війська Запорозького, гетьман послідовно проводив курс на зміцнення своєї влади на контрольованій території. Це проявлялося у підпорядкуванні собі полкових і сотенних органів влади, намаганні добитися виконання ними розпоряджень і указів. У руках місцевої адміністрації концентрувалося не лише виконання військових, а й цивільних функцій. Тому вагомою підмогою для їх діяльності стало прийняття у червні 1648 р. «Статей про устрій Війська Запорозького». На жаль, сам документ не зберігся, але посилення на нього свідчить про намір Хмельницького знайти підтримку для контролю над розбурханою стихією серед православного духовенства і шляхти. На захист їх життя, майна і власності у липні вийшов цілий ряд гетьманських універсалів, що породило хвилю невдоволення з боку частини повстанців. В тогочасних джерелах існують згадки про бажання окремих загонів обрати собі іншого провідника. Відмова радикально налаштованого черкаського полковника Максима Кривоноса виконувати один із наказів Хмельницького завершилася серйозним конфліктом, коли підлеглий був публічно покараний прикуванням до гармати [9, с. 39]. Ця акція сприяла зміцненню гетьманської влади в складний період.

Одночасно спостерігалися обриси формування українського монархізму, носієм якого став Б. Хмельницький. І це не випадково, адже і в попередній період відзначалися симпатії козаків до сильної королівської влади. Зокрема, великі надії запорожці покладали на Владислава IV. Успіх на перших порах повстання завдячувався і деклараціями в універсалах Хмельницького, що козаки виступили не проти короля, а проти українських та польських урядовців, які чинили утиски. Не менш популярною була теза, що коза-

ки повстали з дозволу Владислава IV для захисту монарха перед магнатським свавіллям.

Під час переяславських переговорів 1649 р. Б. Хмельницький висловлювався як володар козацької України. Відзначаючи легітимність своєї влади, він заявляв А. Кисілю: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським» [1, с. 117–118]. Аналогічні мотиви у поведінці гетьмана, а саме прояви самодержавних устремлень, відзначав також царський посланець Григорій Унковський. У листі до Олексія Михайловича від 22 квітня 1649 р. Хмельницький однозначно заперечував можливість зверхності іноземного володарювання в Україні: «Про те Бога молимо, щоб ляхи і жида більше над православними християнами не володарювали, оскільки вони, як хитрі, здавна звикли кров християнську розливати і зраду чинити» [5, с. 226]. В цей же час закріплюється практика вшанування Хмельницького як монарха. За свідченнями польського урядовця П. Ласка, який влітку 1649 р. побував в Наддніпрянщині, «в тих краях немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» [4, с. 232]. Очевидно, згодом все це стало підставою для Хмельницького запровадити спадкове гетьманство. Вже у реєстрі Війська Запорозького за Зборівською угодою «гетьманович» Тиміш стоїть на першому місці після батька Богдана. Старший син обіймав також посаду наказного гетьмана у спільному поході з кримським ханом. Зрештою, для піднесення його суспільного статусу було реалізовано династичний шлюб Тимоша з донькою молдовського господаря Василя Лупу – представника князівського роду. Лише смерть гетьманича під Сучавою в 1653 р. перекреслила плани Богдана Хмельницького. Сподівання на меншого сина Юрія також не виправдалися. Зміцніла старшинська олігархія восени 1657 р. привела до керівництва держави свого представника [6, т. 151, с. 145].

Військова кампанія влітку 1649 р. виявилася досить успішною. Переможні битви на Поділлі і сподівання на наступ трансильванського князя Д'єрдя II Ракоція, з яким Хмельницький підтримував тісні контакти, в краківському напрямку відкривали широкі можливості для козацтва до створення власної держави. Проте геополітична ситуація в цей час склалася несприятливо, адже зафіксована Вестфальським мирним договором наприкінці 1648 р. система міжнародних відносин не передбачала появу нових державних утворень. Не було зацікавлене в цьому і Кримське ханство, адже в такому разі звужувалися можливості проведення грабіжницьких походів. Відповідно Іслам-Гірей проводив політику збереження «рівноваги сил»

в українсько-польському конфлікті. Після перемоги повстанців під Зборовом хан пішов на переговори з Яном Казимиром і поставив Хмельницького перед необхідністю укладання з королем угоди, яка не відповідала інтересам повстанців. Компромісний варіант домовленостей – Зборівська угода – засвідчив, що козаки змушені були піти на значні поступки. Влада гетьмана Війська Запорозького поширювалася лише на територію трьох воєводств – Брацлавського, Київського і Чернігівського, а чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків, а селяни знову змушені були відбувати кріпацькі повинності. Питання ліквідації унії і повернення православним церковного майна відкладалися до наступного вального сейму [10, арк. 44].

Разом з тим отримання права на автономію дозволило козакам продовжувати закріплювати

здобутки через вироблення основ соціально-економічної політики за нових умов. Відбулася реорганізація адміністративно-територіального устрою створенням 16 полків. Полковники, сотники і отамани здійснювали не лише військову, а й цивільну владу. Одночасно формувалася власна судова система, гетьманській владі була підпорядкована Запорозька Січ, Богдан Хмельницький розгорнув широку дипломатичну діяльність [9, с. 60; 5, с. 227].

Отже, на першому етапі Визвольної війни створювалися основні засади української державної ідеї. У боротьбі за станові права та привілеї під впливом соціальних і конфесійних чинників козацтво переходить до обстоювання автономістських позицій. Переяславські переговори 1649 р. продемонстрували прагнення Б. Хмельницького до творення власної держави. Можливості для таких дій для гетьманської влади відкривала Зборівська угода.

1. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3 т. [Ред. П. П. Гудзенко и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – 559 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 335+224+288 с. – ISBN 5-12-002468-8.
3. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / [Ред. І. Крип'якевич та ін.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
4. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / [Сост. А. З. Барабой и др.]. – К. : Наукова думка, 1965. – 826 с.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 406 с. – ISBN 5-11-000889-2.
6. Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького / І. П. Крип'якевич // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – 1. Рада. – С. 67–73; Львів, 1931. – Т. 151. – 9. Держава Богдана Хмельницького. Загальні уваги. – С. 135–150.
7. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1–2. – 616 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра : Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К. : Критика, 2005. – 494 с. – Бібліогр. с. 437–485. – ISBN 966-7679-74-4.
9. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с. – Бібліогр. с. 315–366. – ISBN 966-7217-00-0.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1230, оп. 1, спр. 194. – 82 арк.
11. Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1910. – 234 s.

V. Shcherbak

THE NATIONAL IDEA EVOLUTION DURING THE INITIAL STAGE OF THE LIBERATION WAR IN THE MID-SEVENTEENTH CENTURY

The article examines the evolution of the national idea during the first stage of the Liberation War (1648–1649). Special attention is given to the major factors in this process, role of the Patriarch Paisii, strengthening the rule of the Hetman, and generation of Ukrainian monarchism in the Early Modern period.

Keywords: national idea, Hetman, Liberation War, Zaporizhzhia Army, Cossacks.